

АААА: Кондакова Люция Петровна

Үлэлиир сирэ, дуоһунаһа: Үөһээ Бүлүү улуунун Орону орто оскуолата, саха тылын уонна литэрэтиирэтин учуутала.

Иһитиннэриин тиэмэтэ: Ытык тыл- алгыс тыл.

Тыл, саха саныырынан, салгын эрэ дорҕооно буолбатах, тыл дьайыыга ханыылыы. Өбүгэлэрбит тыл иччилээх диэн саныыллара. Мөкү тыл киһини кэҕиннэриэн, самнарыан сөп, онтон үтүө тыл киһини кынаттыыр, үрдүккэ сирдиир. Тыл эмтиир күүстээх диэн итэҕэйэллэрэ. Сахаларга үтүө тыл ураты көрүнүнэн **алгыс** тыл буолар. Тыл күүһүгэр итэҕэйии, эрэнии, этэннэ олоруу тойуга буолар.

Өбүгэлэрбит олохторун-дьаһахтарын алгыс көмөтүнэн тэринэллэрэ. Булка, оҕо төрөөтөбүнэ, урууга, ыһаахха, сана сиргэ көһүүгэ, оттуу кириигэ у.д.а анал алгыстары тутталлара. “Иэйиэхситин энээрдэстин, Айыыһытын аргыстастын” диэн үтүө алгыһы куруук этэллэрэ. Ис сүрэхтэн этиллэр алгыс олоҕу түстүүр, саргыны салайар, санааны сайар ибирин өбүгэбит барахсан сүрэҕинэн ылынар, өйүгэр өрүкүтэр буолан, олоҕун усталаах туоратыгар бөҕө тирэх, сүдү күүс оносторо.

Аныгы ыччат былыргы өбүгэлэрбит сирдэрин-туомнарын билиэхтээх, олоҕор туһаныахтаах. Билигин балысханнык сайда турар олохпутугар, кэлэр көлүөнэ ыччаптытын омук быһыытынан уратытын илдэ сылдьарга, сахалыы санатын сайа этэригэр, итэҕэлин, сирин-туомун олоҕор туһанарыгар, киһилии сирдээх киһи буолан тахсарыгар төрөппүттэр да, учууталлар да иитэбит, үөрэтэбит. Ол эрэри, сүрүн улахан сабыдыалы төрөппүт онороро саарбаҕа суох. *Дьыэ кэргэн- киһи итиллэн тахсар биһигэ. Дьыэ кэргэн ымыыта –оҕо.* “Оҕоҕун сөпкө иитиэн- олоххор дьоллоноун” диэн саха өһүн хоһоонугар сөпкө да этиллибит эбит. Оҕо төрөппүтүн көрө сылдьан, киниттэн үтүктэн үөрэнэр. Онон төрөппүт дьыэтигэр сахалыы санарар, итэҕэлин, сирин-туомун тутуһар буоллаҕына, оҕо кыра эрдэбиттэн оннук эйгэҕэ итиллэн киһилии сирдээх киһи буола улаатар.

Үөрэтэр оҕолорбуттан “алгыһы дьыэҕитигэр төһө туттаҕыт?” диэн ыйыттаахха, сорохтор билбэттэр, сорохтор сирин аһабыт, айылҕаҕа табыстахпытына айылҕаны аһабыт диэн эппиэттиллэр. Үрдүк айыыларга сүгүрүйэн, кинилэртэн үтүөнү көрдөһөн буолбакка, көннөрү ас уураллар эбит. Ол аата алгыс суолтатын билбэккэ, оннук ууруллуохтаах диэн санааттан . Билигин, кистэл буолбатах, сүрүннээн эдэр көлүөнэ дьыэ кэргэн, саха итэҕэлин, сирин-туомун соччо билбэт, тутуспат . Дьыэ кэргэн эйгэтигэр , алгыс тылы утумнаахтык туһаны улахан суолталаах дии саныыбын. Олох ханнык баҕарар түгэнигэр, кылгас алгыһы ботугураан этэн көрдөһө сылдьаахха сөп.

Норуот тылынан уус-уран айымньытын чыпчаалыгар, улуу олонхобутугар, баар алгыс олуктарын туһаныахха, оҕоҕо үөрэтиэххэ сөп. Олук тылы оҕолор түргэнник өйгө хатыылар ,үөрэтэллэр. Оскуолаҕа алын кылаастан саҕалаан 10 кылааска диэри төрөөбүт литература уруктарыгар олонхону үөрэтэбит. Санаа учебниктарга урут суох олонхолоор кирибиттэр, ахсаана да элбээбит. (*Сергей Васильев- Борогонская “Мөһүрүүр Бөҕө”* , *“Эрчимэн Бэргэн”* , *“Айыы Дьураҕастай” олонхолоор* , *Үстүүн Нохсоорон “Дьырай Бэргэн”* , *Николай Бурнашев “Кыыс Дэбилийэ”* , *Константин Оросин , Платон Ойуунускай “Дьулуруйар Ньургун Боотур” олонхолоор*) . Сорох кылааска икки олонхо кирибитэ олус кэрэхсэбиллээх.

Олонхоҕо айыы бухатыыра орто дойдун көмүскүү, абааһы аймаҕын кытта охсуһа барыан иннинэ ийэлээх аҕатыттан өлбөт-сүппэт үтүө алгыс тылы ылан айанныыр. Холобур, Сергей Васильев-Борогонская “Эрчимэн Бэргэн” олонхотугар, Эриэн Тойон оҕонньор уонна Эбириэлдьин Хотун эмээхсин:

Сытыы тыллаах
Быһа эппэтин,
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн.
Сонордообутун-
Суола арылыннын,
Ирдээбитин-

Иннигэр тосхойдун! – диэн уолларын алгыы хаалаллар.

Онтон “Айыы Дьураҕастай” олонхоҕо , айыы бухатыыра быһылааннаах айаныгар аттанаары туран аймах- билэ дьонуттан төлкөлөөх алгыс тылы көрдөһөр. Онуоха ыһыах дьоно:

Төлкөлөөх алгыспыт
Түөскэр күүс буоллун!
Саргылаах санаабыт
Санныгар куйах буоллун!
Очурга оҕустарыма,

Тэхтиргэ тэптэримэ! Уруй ! – диэн алгыылар.

“Мөбүрүүр Бөбө” олонхоҕо , айыы бухатыыра алгыс тылы сир –дойду иччититтэн Аан Алахчын Хотунтан көрдөһөрө ойууланар. Сир-дойду иччитэ айыы бухатыырын:

Эн, айыы аймаҕын
Араначчылыыр аналлааххын!
Күн улууһун
Көмүскүүр оноһуулааххын!
Алҕаатаҕым буоллун
Охтоохтон охтума,

Биилээхтэн быстыма! Уруй! – диэн алгыыр.

Ити курдук, айыы бухатыыр дара дуолан охсуһууга аттаналларыгар ийэлэрин, аҕаларын, аймах-билэ дьоннорун, сир- дойду иччитин алгыһын ылан эрэ баран айанныыларын көрөбүт. Ону таһынан олонхо бүтүүтүгэр айыы бухатыыра өстөөхтөрүн кыайан –хотон, дойдутугар эргиллэн кэлэн , ыһыах ыһан, аан дойдутун, уотун иччитин анаан аһатар уонна Ахтар Айыыһытын “алаһа дьиэбитин аччылаа!”- диэн, Эдьэн Иэйиэхситин “иэримэ дьиэбитин эбэрдэлээ”- диэн анаан алгыырын ааҕабыт.

Мин бэйэм дьиэ кэргэммэр алгыһы куруутун туттабын. Ким эмит ыраах айаннаары гыннаҕына “Айыыһытын аргыстастын, Иэйиэхситин энээрдэстин!”, “Айанын аргыстаах, суолун доҕордоох буоллун!”- диэн алгыыбын. Сирим-дойдум иччитин алаадылаан айах тутабын. Манна оҕолорум эмиэ кыттыһаллар. Хайаатар да Аан Алахчын хотунтан этэннэ олорорбут туһунан, ыарыы ыалласпатыгар, тумуу тумнарыгар , араначчылыырыгар көрдөһөллөр. Улаатан да баран бу үөрүйэхтэрин тутуһа сылдыяхтара диэн эрэнэбин.

Ити курдук, дьиэ кэргэн алгыһы күннээҕи олоҕор туттар буоллаҕына, ыал олоҕо тупсар, кэскилэ тэриллэр, саргыта саҕыллар, бэйэ-бэйэҕэ харыстабыллаах, болҕомтолоох сыһыан үөскүүр. Киһи санаата чэпчиир, ырааһыраар, күннээҕи кыһалҕатын мүлүүрүтэр, чөл, бигэ туруктаах буолар, Үрдүк айыылар, иччилэр араначчылыахтара диэн бүк эрэнэр, харысхаллаах буолар. Онон норуоппут сиэрин-туомун умнумуоһун, төрөппүттэр бэйэбит холобурбутунан оҕолорбутугар инэриэһин! -диэн туран, ытык киһибит Борис Неустроев-Мандар Уус алгыһынан түмүктүүбүн:

Сага үйэбэ олорор саха киһитэ,

*Ытык өбүгэбит сылаас алгыһын сырдык тыына сангалыы тыллан,
Эн тэлэр аартыккар ыңгырар уот, угуйар эркээйи буолуохтун! Дом!*

